Archive of SID

تاریخ دریافت: ۹۷/۹/۱۱ فصلنامه علمی عرفان اسلامی
تاریخ پذیرش: ۹۸/۲/۲۰ سال شانزدهم، شماره ٦٣، بهار ۹۹

روایت غدیرخم و اشارات عرفانی در آثار نگارگری دوره صفویه

مهناز شایسته فر[1]

چکیده:

از دیدگاه شیعیان و مفسران شیعی، واقعه غدیرخم و اعلام جانشینی حضرت علی(ع) از سوی پیامبر اکرم(ص)، یکی از بزرگ‌ترین وقایع تاریخی صدر اسلام به شمار آمده و از اهمیت خاصی، بویژه برای اثبات حقانیت ولایت امیرالمومنین(ع)، برخوردار بوده‌است. در میان شرح حدیث و روایت غدیر خم، اشارات بسیاری نیز به آیات نازل شده از سوی خداوند در این زمینه از جمله آیه تبلیغ و آیه اکمال شده است. این واقعه به دلیل اهمیت و جایگاه خود در میان شیعیان در عرصه‌های مختلف هنری، اجتماعی، سیاسی و نیز در زندگی عادی مردم، بازخوردی ویژه داشته است.

در این میان، نگارگری اسلامی- ایرانی نیز مجال و فرصتی مناسب برای به تصویر کشیدن و متجلی ساختن داستان‌ها و مضامین مختلف، بویژه مضامین دینی- مذهبی در اختیار نگارگران قرارداده‌است. از جمله مضامینی که با سفارش حاکمان و حامیان شیعی‌مذهب کتابت و مصور شده، واقعه غدیرخم است. بیشتر نگاره‌های به دست آمده از این مضمون، متعلق به نسخ خطی دوره صفویه با نگرش خاص شیعی است. این کتب شامل آثارالباقیه، حبیب‌السیر، فال‌نامه، آثارالمظفر، احسن‌الکبار، روضه الصفا، حمله حیدری و اثر استاد فرشچیان می‌باشد. اکثر نگاره‌های به‌دست آمده از این نسخ، واقعه را تقریباً با همان شرح و تفسیر حدیث غدیر در دشتی فراخ نمایش داده‌اند، اما برخی نگاره‌ها نیز با نماد و مفهومی متفاوت، شأن ولایت حضرت را با توجه به احادیث، روایات و آیات قرآنی نشان داده‌اند. این مقاله نیز با توجه به شأن و جایگاه ولایت حضرت علی(ع)، به شرح و بررسی روایت غدیر در آثار نگارگری و نمونه‌های به دست آمده، پرداخته است.

کلید واژه‌ها:

غدیرخم، حضرت علی(ع)، شأن ولایت، نگارگری صفویه.

[1]- دانشیار دانشگاه تربیت مدرس و رئیس مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره. shayesteh@modares.ac.ir

www.SID.ir

Archive of SID

پیشگفتار

غدیر عنوان عقیده ما و اساس دین اسلام و ثمره نبوت پیامبر(ص) است. پیام غدیر تعیین صراط مستقیم تا آخرین روز دنیاست و خطابه غدیر زنده‌ترین سند «ولایت الهی دوازده امام(ع)» است. (انصاری، ۱۳۸۳: ۵)

محل غدیر به واقعه ولایت امیرالمومنین(ع) بیشتر مشهور است تا شهرت آن به عنوان وقوع در مسیر هجرت پیامبر(ص) یا در مسیر بازگشت از حجه‌الوداع. واقعه ولایت و بیعت غدیر را بسیاری از مورخین ذکر کرده‌اند و از جمله کسانی که درباره آن تألیف خاصی داشته و آن را به صورت مجموعه مفصلی تقدیم داشته، علامه امینی است که کتاب الغدیر فی الکتاب و السنه و الادب را تالیف کرده است. (فضلی، ۱۳۷۹: ٦) نام «خم» از موقعیت جغرافیایی این مکان گرفته شده است. حازمی می‌گوید: «خم، مسیر سیلی بین مکه و مدینه در نزدیکی جحفه[1] است و در آن آبگیری است. در آن‌جا پیامبر(ص) خطبه خوانده است. این وادی به کثرت وخامت شناخته شده است». (حموی، ۱۳۸۰: ۳۸۹) از مجموع معانی که در فرهنگ‌های عربی برای غدیر ذکر کرده‌اند، می‌توان تعریف زیر را به‌دست آورد: «غدیر: آبگیر و محل پست طبیعی زمین است که آب باران یا سیل در آن جمع می‌شود و آب آن تا فصل گرما نمی‌ماند». (انیس، ۱۳۸٦: ٤٠)

در روز ۱۸ ذیحجه سال ۱۱ هجری، زمانی‌که پیامبر از آخرین حج خود به سوی مدینه باز می‌گشت در منطقه «غدیرخم» سخنرانی تاریخی و آخرین خطابه رسمی خود را برای جهانیان آغاز کردند. سخنرانی پیامبر(ص) در غدیر با شیوه خاص آن که دو نفر بر فراز منبر در حال قیام دیده می‌شوند حدود یک ساعت طول کشید و متن خطابه در ۱۱ بخش قابل ترسیم است.[2]

---

[1]- این نام را برای غدیر از باب نام‌گذاری جز به اسم کل آورده‌اند چراکه وادی خم جزئی از وادی بزرگ جحنو است.

[2]- «در اولین بخش، حضرت حمد و ثنای الهی به جاآورده، صفات و منزلت و رحمت حق‌تعالی را ذکر فرموده؛ در بخش دوم تصریح فرمودند که باید فرمان مهمی درباره علی(ع) ابلاغ کنم وگرنه رسالت الهی را نرسانده‌ام و ترس از عذاب خدا دارم. در سومین بخش آن حضرت امامت دوازده امام بعد از خود را تا آخرین روز دنیا با عمومیت ولایت آن برهمه انسان‌ها و در طول زمان‌ها در جمیع امور اعلام فرمودند؛ در بخش چهارم خطبه پیامبر(ص)، بازوان امیرالمومنین(ع) را گرفتند و آن حضرت را از جا بلند کردند و در این حال فرمودند:«هرکس من صاحب اختیار اویم؛ علی صاحب اختیار اوست. خدایا دوست بدار هرکس او را دوست بدارد و دشمن بدار هرکس او را دشمن بدارد و یاری کن هرکس اورا یاری کند و خوار کن هرکس اورا خوارکند.» سپس کمال دین را با ولایت ائمه(ع) اعلام فرمودند؛ در بخش پنجم حضرت صریحاً فرمود: «هرکس از ولایت ائمه سرباز زند اعمال نیکش سقوط می‌کند و در جهنم خواهد بود». در بخش ششم، پیامبر(ص) با آیاتی از قرآن در رابطه با عذاب الهی و لعن دشمنان دین، قرائت کرد؛ در بخش هفتم، حضرت تکیه سخن را بر آثار ولایت اهل بیت(ع) قرارداد و سپس آیاتی از قرآن درباره اهل بهشت را به پیروان

www.SID.ir

Archive of SID

در طول تاریخ هنر اسلامی نیز به طرق مختلف مشحون از وجه اسطوره‌ای شخصیت علی(ع) بوده است. در نگارگاری و تصویرپردازی نسخ خطی و سنگی نیز، جوانب مختلف شخصیت علی با اشاره به صفات ایشان چون عدالت، جوانمردی و کرم و... نشان داده شده است و بدین وسیله علاوه بر برکت بخشیدن به اثر از ایشان استمداد جسته شده است.

در این مقاله با توجه به شأن و جایگاه ولایت امیرمؤمنان علی(ع) با ذکر آیات و روایات موجود، به بررسی نگاره‌هایی از آثار نگارگری اسلامی که این واقعه مهم را به تصویر کشیده‌اند می‌پردازیم. تمامی این نگاره‌ها از دوره صفویه تحت حمایت حاکمان و حامیانی پردازش شده‌اند که پیرو آیین و مذهب شیعی بوده‌اند. به دلیل اهمیت و جایگاه شیعیان در دوره‌های پیش از صفوی از جمله اواخر دوره ایلخانی و حکومت اولجایتو که شیعی‌مذهب بود، نسخه‌ای از کتاب آثارالباقیه متعلق به دوره ایلخانی نیز از جمله نسخی است که در آن واقعه غدیرخم به تصویر کشیده شده است. پس از دوره ایلخانی نیز این روایت مورد توجه بوده و در نسخه‌ای از کتاب حمله حیدری، نگاره‌ای به این موضوع اختصاص یافته است. علاوه بر این نسخ مذهبی با گرایش‌های شیعی، نگاره‌ای از استاد محمود فرشچیان نیز که این واقعه با عظمت را به شیوه و نگاهی نو به تصویر درآورده در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد.

شأن ولایت حضرت علی(ع) در آیات قرآن

قرآن کریم در بخش‌های مختلف به علم و فضل علی(ع) گواهی می‌دهد و شخصیت وی را برای اهل خرد معرفی و تبیین می‌نماید. در واقع یکی از بهترین راه‌های شناخت علی(ع) رجوع به آیات کریمه قرآن می‌باشد؛ چرا که در آن‌ها از عصمت، ولایت، علم، سبقت، ایمان، شجاعت، ایثار، عبادت و دیگر فضایل مولای‌متقیان، پرده برداشته شده است؛[1] از سوی دیگر امیرمومنان نیز بهترین معرف؛ قرآن کریم بعد از پیامبر(ص) شناخته می‌شود. (پوررستمی، ۱۳۸۵: ۲۰)

آل محمد(ص) و آیاتی درباره اهل جهنم را به دشمنان آل محمد(ص) تفسیر فرمود؛ در بخش هشتم مطالبی اساسی درباره حضرت بقیه الله الاعظم حجه بن الحسن المهدی اروحنا فداه فرمودند و آینده‌ای پر از عدل و داد به دست امام زمان عجل الله فرجه را به جهانیان مژده دادند؛ در بخش نهم مردم را به بیعت با خود و سپس با علی(ع) دعوت فرمودند از جمله مسئله حلال و حرام و امر به معروف و نهی از منکر؛ در آخرین مرحله خطابه، بیعت لسانی انجام شد و سپس مطلبی را که خلاصه آن اطاعت از دوازده امام(ع) و عهد و پیمان بر ثابت‌قدم بودن و بر رساندن پیام غدیر به نسل‌های آینده و غایبان از غدیر بود برای مردم گفتند و مردم آن را تکرار کردند.» (محمدباقر انصاری، خطابه غدیر، تهران، انتشارات تک، ۱۳۸۳، صص ۱۳-۱۰)

[1]- آیه ولایت (آیه ۵۵ سوره مائده)، آیه لیله‌المبیت (آیه ۲۰۷ سوره بقره)، آیه هل اتی، (آیه ۸ سوره انسان)، آیه تطهیر (آیه ۳۳ سوره احزاب)، آیه تبلیغ (آیه ٦٧ سوره مائده) و آیه اکمال (آیه ۳ سوره مائده)

www.SID.ir

Archive of SID

از دیدگاه مفسران و متکلمان امامیه، آیه ولایت[۱]، یکی از روشن‌ترین دلایل امامت بلافصل علی(ع) است.[۲]

بیشتر احادیثی که درباره شأن نزول آیه ولایت روایت شده است نزول آن را مربوط به امیرالمومنین(ع) و دادن انگشتر خود به مسکین در حال رکوع دانسته‌اند. طبری در دو حدیث یکی از عتبه‌بن حکیم و دیگری از مجاهد این شأن نزول را روایت کرده است. (طبری، ۱۳٤۷: ۳٤٤) سیوطی علاوه بر این دو حدیث، پنج حدیث دیگر از خطیب خوارزمی، طبرانی، ابن مردویه به نقل از ابن-عباس، عمار یاسر و سلمه‌بن کهیل در مورد نزول آیه ولایت در شأن علی(ع) روایت کرده است. (سیوطی، ۱۳۷۲: ۹۹-۹۸) شیخ طوسی نیز چنین نقل کرده: «قوی‌ترین نصّ بر امامت حضرت علی(ع) از قرآن آیه ۵۵ سوره مائده است» (طوسی، ۱۳۸۲: ۱۰) علامه حلی نیز در جایی به این آیه شریفه استدلال کرده می‌گوید: «بر این که آیه در شأن حضرت علی(ع) نازل شده است، همه اجماع و اتفاق‌نظر دارند و این مطلب در جمع بین صحاح سته ذکر شده که هنگام صدقه دادن به انگشتری خود بر مسکین در حال نماز و در حضور صحابه، این آیه نازل شده است.» (علامه حلی، ۱۳۷۲: ۲۱)

یکی دیگر از آیاتی که می‌توان در باب امامت خاصه امیرالمومنین به آن استشهاد کرد آیه معروف به تبلیغ[۳] می‌باشد که پیش از واقعه غدیرخم برحضرت محمد(ص) نازل شده و به ایشان مأموریت معرفی حضرت علی(ع) را به عنوان جانشین و وصی داده است. در شرح خطبه غدیرخم چنین آمده است: «خداوند به من چنین وحی کرده است: «ای پیامبر ابلاغ کن آنچه از طرف پروردگارت بر تو نازل شده درباره خلافت علی‌بن ابی‌طالب و اگر انجام ندهی رسالت او را نرسانده‌ای و خداوند تو را از مردم حفظ می‌کند. ای مردم، من در رساندن آنچه خداوند بر من نازل کرده کوتاهی نکرده‌ام». (انصاری، ۱۳۸۳: ۶۲-۶۱) در بخش دیگری از خطبه غدیر آمده است: «پروردگارا، تو هنگام روشن

---

[۱]- «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ ءَامَنُواْ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَوٰةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَوٰةَ وَهُمْ رَٰكِعُونَ»، «ولیّ و سرپرست شما، تنها خداوند و پیامبرش و مؤمنانی هستند که نماز را برپا می‌دارند و در حال رکوع، زکات می‌دهند»

[۲]- علامه شریف مرتضی چنین اشاره کرده است که: «دلیل بر امامت حضرت، قول خداوند تعالی(انما ولیکم) است؛ زیرا ثابت شده که لفظ (ولیکم) در آیه افاده اولی به تدبیر و وجوب اطاعت دارد و نیز ثابت شده که مصداق (والذین آمنوا) امیرالمومنین(ع) است و این به طور وضوح، نصبی بر امامت دارد». (علی بن حسین علم‌الهدی، الذخیره فی‌علم الکلام، تحقیق احمدالحسینی، قم، الجماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، موسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۰، ص٤۳۸.

[۳]- «يَٰأَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَآ أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ وَ إِن لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَٰفِرِينَ»، «ای پیامبر! آنچه را از سوی پروردگارت به تو نازل شده است (در مورد ولایت و جانشینی حضرت علی) اعلام کن واگر چنین نکنی، رسالت الهی را نرسانده‌ای و (بدان که) خداوند تو را از (شرّ) مردم (و کسانی که تحمّل شنیدن این پیام مهم را ندارند) حفظ می‌کند. همانا خداوند گروه کافران را هدایت نمی‌کند».

www.SID.ir

Archive of SID

شدن این مطلب و منصوب نمودن علی در این روز آیه را درباره او نازل کردی: امروز دین شما را برایتان کامل نمودم و نعمت خود را بر شما تمام کردم و اسلام را به عنوان دین شما راضی شدم». (همان: ٦٨) با مراجعه به مصادر حدیثی اهل سنت، به وجود روایاتی «صحیح‌السند» در رابطه با نزول آیه در شأن امام علی(ع) پی می‌بریم. از جمله روایات ابی‌نصیم اصفهانی، خطیب بغدادی و ابن‌عساکر.[۱]

پیامبر گرامی در سرآغاز خطبه خود از مردم به اعتقاد به توحید، نبوت و معاد[۲] قرار گرفت، سپس مولویت علی را یادآور شد. این گواه بر این است که این ولایت در ردیف مسأله پیشین است و چیزی که می‌تواند در ردیف آن سه باشد همانا ولایت کبری و سرپرستی جامعه و دوستداری علی و یا یاری وی است.

تاریخ گواهی می‌دهد که پس از جریان غدیرخم و اعلام رسمی و نهایی ولایت علی(ع) در حجه‌الوداع، آیه اکمال[۳] نازل گشته و خداوند متعال با ولایت علی(ع) دین خود را کامل و نعمت خود را بر مردم تمام نمود، بنابراین قرآن و ولایت علی(ع) مایه اکمال دین خدا می‌باشند و این حقیقت دیگری از هماهنگی دو حجت خدا، قرآن و علی(ع) است. (پوررستمی، ۱۳۸۵: ۲۱۷) نظر شیعه امامی و بسیاری از علمای اهل‌سنت آن است که آیه «اکمال» در روز هیجدهم ذیحجه در سرزمین غدیرخم بر پیامبر(ص) نازل شده است. کلینی رحمه‌الله به سندش از امام باقر(ع) در حدیثی استناد کرده که فرمود: «فریضه به ترتیب یکی پس از دیگری نازل می‌شد و ولایت آخرین فریضه‌ها بود. سپس خداوند عزوجل، آیه ۳ سوره مائده (آیه اکمال) را نازل فرمود».[٤]

عرفان و تصوف در عصر صفوی و تأثیر آن بر هنرهای این دوره

عرفان و تصوف گرچه دو لغت با دو معنی متفاوت است ولی هر دو لغت، پشت و روی یک سکه هستند. (اعتضادی، ۱۳۹۰: ٦) اختلافات در تعریف این واژه‌ها، از آنجا شروع می‌شود که

---

[۱]- جهت کسب اطلاعات و منابع در این زمینه وبلاگ اول مظلوم عالم مراجعه نمایید. ۹۰/٦/۲۰، ۱۲:۰۰
http://www/hemayate.blogfa.com/post-187-aspx

[۲]- جعفرسبحانی، تفسیرقرآن مجید براساس تفسیرموضوعی: آیات ولایت و خلافت، مکتب اسلام، سال٤٠، ش۲، ص۱۲.

[۳]- «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَمَ دِيناً فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِّإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ»؛ «امروز دینتان را برای شما کامل کردم، و نعمت خود را بر شما تمام نمودم، و اسلام را به عنوان «دین» برایتان برگزیدم. پس هر که در گرسنگی گرفتار شود، بی‌آنکه میل به گناه داشته باشد، (می‌تواند از خوردنی‌های تحریم شده بهره ببرد) همانا خداوند، بخشنده و مهربان است».

[٤]- ثقه‌السلام کلینی، اصول کافی، با ترجمه و شرح حاج سید جواد مصطفوی، نشر فرهنگ اهل بیت(ع)، بی‌تا، ج۱، ص۲۸۹.

www.SID.ir

Archive of SID

فرقه‌های جدید و نوظهور و بدون ارتباط با مبانی اسلام، در طریقه تصوف وارد شد و یا عده‌ای طی مسیر قرب الی الله را بدون توجه به شریعت معنا کردند .از طرفی دیگر، در قرون مختلف اسلامی، تصوف معانی خاصی گرفته است. در صدر اسلام و در زمان حیات پیامبر(ص) و حضرت علی(ع)، عرفان و تصوف چیزی جز سیره نبوی و ولایی آنان نبوده است .در نگاهی کلی می‌توان این گونه تعبیر کرد که طریقه تصوف و عرفان عملی، مسیر لغزنده و متغیری را پیموده است. نخستین اکابر تصوف بر این اعتقاد بودند که آنها از روح حیات بخش سنت اسلامی سخن می‌راندند. از همان منظر و نگاه آنها، هر کجا که این روح شکوفا می‌شود به همان اندازه نیز اسلام نسبت به آرمان‌های معنوی و اخلاقی خود حیات و نشاط می‌گیرد و بالعکس، به همان میزان که این روح پژمرده می‌شود اسلام نیز خشکیده و نابارور می‌شود. (چیتیک، ۱۳۸۹: ۳۸)

عرفان و تصوّف در دوران صفویان دستخوش تحولات کمّی و کیفی فراوانی شد و هر چند در ابتدای امر، این صوفیان بودند که گرد شاه‌اسماعیل، بنیانگذار سلسله گرد آمده و با یاری دادن به او، تأسیس حکومت ملّی و مستقل صفویه را میّسر ساختند. امّا دیری نگذشت که علما و فقهاء، جایگزین ایشان شده و در مهام امور، مشاور شاهان و وزرا و حکام متنفّذِ محلّی شدند و به تدریج صوفیان را کنار نهاده و در مرحله‌ای به چنان قدرت و نفوذی دست یافتند که فتوا به حرمت تصوّف داده و هر چه مرتبط بدیشان بود را مخالف دین و شریعت و موافق بدعت و واجد کراهت اعلام کردند. با این همه، تصوف جان سخت‌تر از آن بود که میدان را خالی کند. شاید نوعی ظاهرگرایی خانقاهی و درویشی، از انظار عمومی رخت بربست و تا حدودی تضعیف شد، امّا در مقابل، کیفیتی از عرفان ظهور کرد که تا حدّی کم‌سابقه بود. (صفا، ۱۳٦۲: ۲۰٤) «صفویان تصوف و تشیع و سیادت و سیاست را به هم آمیختند و... در عرصهٔ تفکر و فرهنگ، عرفان فلسفی و فلسفهٔ عرفانی و فلسفه و عرفان دینی پدید آمد و صدرالدین در این جهش فکری بیش‌ترین سهم را حائز بود؛ زیرا تفکر مشایی و فلسفهٔ اشراقی و عرفانی ابن عربی را بر پایهٔ الهیات تشیع به یکدیگر نزدیک کرد و جهان‌بینی نوینی ارائه داد. شاگردان صدرالدین همچون فیض کاشانی (متوفی ۱۰۹۰ ق) و فیاض لاهیجی (متوفی ۱۰۵۲ ق) پس از او در ادامه و تکامل تفکری که به همهٔ پایه‌های فکری و دینی توجه داشت سهم مهمی داشتند و در این راه، سخت کوشیدند و آثاری عظیم خلق کردند.» (تمیم‌داری، ۱۳۸۹: ٤٦۲ـ٤٦۱)

در فاصلهٔ قرون نهم تا دوازدهم هجری، سه اتفاق بسیار مهم در حیطهٔ تصوفِ ایرانی رخ داد. اول فراگیری و رشد مذهب شیعه و پیوند وثیق اغلب صوفیان و فرقه‌های تصوف با امامیه؛ دوم تشکیل حکومت صفویه و نقش اساسی صوفیان در ارکان آن؛ و سوّم گذار از یک دورهٔ اقبال و رونقِ

www.SID.ir

Archive of SID

تصوّف و منقلب‌شدن فضای فرهنگی و سیاسی در قرون ۱۱ و ۱۲ بر ضد آن، به واسطهٔ مخالفت علمای اخباری و برخی فقهای قدرتمند و تنفّر عموم از افراط کاری قزلباشان و عوامِ صوفیان قبل از ظهور صفویه، هم تشیع و هم تصوف، شریعت و طریقت محبوب نزد ایرانیان بودند و حقیقت را در این مذهب و شیوه جستجو می‌کردند. نهضت‌های بزرگ صوفیه، نظیر سربداران، حروفیان، نوربخشیه، مشعشعیان و مرعشیان و... همگی شیعه مذهب بودند. (صفا، ۱۳٦۲: ۲۲۸) عرفان و تصوف، به دلیل ماهیّت سیّال و پویایی که در ذات آن است، همراه با قدرت تخیّل و امکان تأویل و تمایل به تمثیل، طبعاً نثر و نظم را به خدمت خود درآورده و گونه‌های ادبی متنوعی را برای بیان مقصود خلق کرده و یا تعالی بخشیده است. تمام انواع نثر ادبی و شعر پارسی، از عاشقانه و غنایی تا حکایی و حماسی به خدمت عرفان و اشراق درآمده و صوفیه در آن‌ها به آزمون و بیان مقاصد پرداخته‌اند. همچنین نقاشی دوره صفوی، حاصل تفکرات حاکم بر زمانه بوده است. از آن جایی که معمولاً هنرمندان در ارتباط با علم و نحله‌های فکری زمانه بوده‌اند دور از ذهن نیست که با آغاز حکومت صفوی و گسترش تصوف، تفکر عرفانی بیش از گذشته در هنر این عصر نفوذ کرده است.

دیدگاه عارفان، نقشه‌ای از عالم را ارائه می‌دهد که طبق آن، افراد می‌توانند جایگاه خود را در ارتباط با خدا بدانند. این نقشه تبیین می‌کند که انسان‌ها چیستند و چه باید باشند و شیوه–ای را به کار می‌گیرد، تا بتواند افراد را از موقعیت کنونی شان به هدف نهایی از حیات انسانی؛ یعنی از نقص به کمال رهنمون شود (چیتیک، ۱۳۸۹: ۵۲) عارف می‌خواهد از هستی‌های مجازی و اعتباری به هستی اصیل و مطلق برسد. سیر عارف از عدم‌های هستی نما یا نیت‌های هست نما به سرچشمه هستی‌ها و هست واقعی و راستین است. (همتی، ۱۳٦۲: ۹۰) متصوفه خود را از آن دسته از مسلمانان دانسته‌اند که ندای خداوند برای درک حضورش، هم در عالم و هم در نفس را جدی می‌گیرند. آن‌ها باطن گروی را بر ظاهر گروی، تأمل را بر تعمل، رشد معنوی را بر شریعت پرستی و پرورش تزکیه نفس را بر تعامات اجتماعی ترجیح می‌دهند. (چیتیک، ۱۳۸۹: ٦۲) در واقع، از نظر عرفا، صورت خداوند در عالم شهود، مشهود نیست و انسان باید از راه تجلیات خداوند به او عشق بورزد. این تجلیات برای انسان آیت است و او باید بتواند آنها را درک کند و در جستجوی حقیقت خدا، حجاب‌ها و پرده‌ها را یک به یک کنار بزند. (نظرلی، ۱۳۹۰: ۷)

همان طور که ذکر شد تصوف در سطح عملی، ابزاری فراهم می‌آورد که به موجب آن، مسلمانان می‌توانند اندیشه و بینش خود را از اسلام با قصد کشف خدا در خود و در عالم، تعمیق بخشند. (چیتیک، ۱۳۸۹: ٦٦) حال، مقصود از «کشف خدا» در هستی، شناخت اسماء

www.SID.ir

Archive of SID

الله است. این، جز با مکاشفه در خلقت میسر نمی‌شود. مبنای عارفان مسلمان در زیبایی و شدت آن، مرآتی گری هستی از جمال الهی است. (همان) عارفان، همه هستی را مساوق با جمال الهی و در نتیجه زیبا می‌دانند. همچنین معتقدند انکار زیبایی توسط برخی، بی دلیل و نتیجه، اختلال در مشاعر آنان است. ... مبنای ایشان در معیار زیبایی، میزان نمایش هستی از زیبایی مطلق؛ یعنی خداوند جمیل است. (کریمیان صیقلانی، ۱۳۹۱: ۵۱) آنچه که به عنوان مکاشفه یا کشف در متون عرفانی مطرح می‌شود رفع حجاب است؛ یعنی همان معانی غیبیه که در پس خلقت هر موجودی وجود دارد. (همتی، ١٣٦٢: ٨٢) آنچه به عنوان زیبایی در هنر مطرح می‌شود با آنچه از نظر عرفا زیبا شناخته می‌شود در برهه‌هایی از زمان متفاوت است. از منظر عرفا، زیبایی هر چیز در کمال آن است. امام محمد غزالی اینگونه گفته است که جمال هر چیزی در کمال ویژه آن نهفته است و آن، نهایت درجه هر چیز است و با طبیعت آن مطابقت دارد. هنگامی که، همه مراحل کمالی ممکن، برای یک موجود فراهم شد آن چیز، عالی‌ترین مرحله جمال را نمایان می‌سازد. وی افزون بر پنج حس، که جمال ظاهری از راه آنها درک می‌شود، به یک درک ششم؛ یعنی «جان» هم اشاره می‌کند که جمال دنیای باطن؛ یعنی جمال روحانی، اخلاقی و مذهبی را درک می‌کند. این جمال باطنی، متکی بر سه اصل است: علم -که شریف‌ترین درجه آن معرفت خداست -توانایی هدایت خود و دیگران به یک زندگی بهتر و فرارفتن از معصیت‌ها و گناهان (اتینگهاوزن و همکاران، ١٣٧٤: ٩١) به تعبیری، زیبایی موجودات عالم به این دلیل است که خداوند آنها را در کمال صفاتشان آفریده است. میزان زیبایی از حیث ارزشی -چیزی که مدنظر عرفا است- وابسته به سیر استکمالی و درونی آن موجود است و هرچه موجودی ... به بطن عالم دقیق‌تر و به خداوند نزدیک‌تر شود ... زیباتر است. در مقوله زیبایی، در دست ساخته‌های بشر نیز باید به کمال آن توجه کرد. هر اندازه در آفرینش یک اثر هنری، اتقان و دقت بالاتر و بیش‌تری اعمال شود به همان اندازه زیباتر جلوه خواهد کرد. (کریمیان صیقلانی، ۱۳۹۱: ۵۱-٦٠) ابن عربی در کلامی، ضمن اینکه زیبایی را کمال موجود معرفی می‌کند و آن را زیبایی حکمت می‌نامد انسان‌ها را در برخورد با زیبایی به دو گروه تقسیم می‌کند؛ گروهی که با نگاه کردن به یک زیبایی، حکمت را در همه هستی یافته و آن را اثر خالقی حکیم می‌دانند و گروهی دیگر، به زیبایی به صورت مقید نگاه می-کنند و آن را به تمام هستی تعمیم نمی‌دهد (ابن عربی، ۱۳۹۳: ٣٤٥) بنابراین، از دقت در دستگاه عرفان اسلامی، این نکته اصطیاد می‌شود که عارفان باید به مطابقت زیبایی با حقیقت نیز به عنوان شاخصه زیبایی معتقد باشند. مقصود از مطابقت با طبیعت، سازگاری چیزی با قوانین ملازم با هویت خویش است. در مقوله زیبایی شناسی، عقیده بر این است که هر چه موجودی با قوانین طبیعی شأن خویش سازگاری

www.SID.ir

Archive of SID

بیشتری داشـــته باشـــد، زیباتر خواهد نُمود. (کریمیان صیقلانـــی، ۱۳۹۱: ۷۳)

نگارگری مذهبی صفویه

هنر و مذهب در ایران بعد از اسلام همواره با هـم مـرتبط بـوده‌انـد. هنـر، بخصـوص در دوران ایلخانیـــان (۱۳۵۵-۷۵۶/۱۲٦٤-٦٦۳)، تیموریـــان (۱۵۰۵-۹۱۱/۱۳٦۹-۷۷۱) و صـــفویان (۱۷۳۵-۱۱٤۸/۱٤۹۹-۹۰۵)، درست به‌همان صورتی که قبل از رواج اسلام مرسوم بود بعـد از آن نیـز مـورد توجه و عنایت حاکمان مسلمان بود. (شایسته فر، ۱۳۸۱: ۱۳٤)

حاکمان ایلخانی به سرعت خودشان را در قالب سنت‌های فرهنگـی، مـدنی و اسـلامی ایـران بـا ساختن مساجد، مدارس و همچنین با سفارش نسخ خطی و کتیبه‌هایی که نشانگر عقیـدۀ شـیعه بـود تثبیت کردند. تعدادی از محققان و دانشمندان شیعه چون خواجـه نصـیرالدین طوسـی و شـاگردش علامه حلی، حکمت الهی شیعی را در زمان ایلخانان بنیاد نهادند. آثارالباقیه بیرونـی متعلـق بـه سـال ۷۰۷/۱۳۰۷، نسخه خطی مهمی است که به فرمان اولجاتیو(حاکم شیعی ایلخانی) در ایـن دوره تهیـه گردید.(شایسته فر، ۱۳۸٤: ۲٦) در واقع نیمه دوم حکومت ایلخانان (از حکومت غـازان‌خـان) نقطـه عطفی در تاریخ نقاشی ایران اسلامی است. مضامین عمده کتب مصور شده در ایـن مکتـب، عمـدتاً علمی و تاریخی مذهبی است.

شاید بتوان گفت سنت حمایت جدی دربار از نگارگران و ساخت کارگاه‌های عظیم برای کتابـت کتب مصور (به صورت رسمی) به زمان ایلخانیان برمی‌گردد. حکومت ایلخانی دو نتیجه مهـم بـرای نقاشی ایرانی داشت: یکی انتقال سنت‌های چینی به ایران که منبع الهام تـازه بـرای نگـارگران شـد و دیگری بنیانگذاری نوعی هنرپروری که سنت کار گروهی هنرمندان در کتابخانـه کارگـاه سـلطنتی را پدید آورد. (پاکباز، ۱۳۷۹: ٦۰)

در عین حال برخورد احتیاط‌آمیز اسلام در مورد برخی از هنرها، ازجمله نقاشـی از همـان آغـاز سبب شده بود هنرمندان برخی از رشته‌های هنری تا دوره صفوی از حمایـت علمـای دیـن محـروم باشند اما شاهان صفوی راه را به روی هنرمندان اغلب رشته‌ها بازکردند. تصویرسـازی متـون مـرتبط با وقایع تاریخی، همانند آنچه در مورد تصویرسازی نسخ دیگر در سده پانزدهم/نهم اتفاق افتاده بود مورد توجه قرار گرفت. این تصاویر و وقایع مربوط به آن‌ها غالباً مضمونی هنرمندانه داشته و نـوعی گرایش مذهبی در آن‌ها دیده می‌شود. (صداقت، ۱۳۸٦: ۲۵)

حکومت تصوف‌گرایانه فرزندان و نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی، ماننـد جریانـات سیاسـی‌ای که در وضعیت ایران آن زمان (سده شانزدهم/دهم) ظهور پیدا کرد، عقایدی بنیادین داشت. در نتیجـه شاه اسماعیل اول ضمن حمایت از رشد و انتشار نظریات تصوف در اواخر دوره حکومتش، شیعه را

www.SID.ir

Archive of SID

مذهب رسمی ایران اعلام کرد. (شایسته فر، ١٣٨٤: ٢٦)

در این دوره گروهی از مضامین نگارگری ایرانی، مستقیماً به موضوعات عام دینی می‌پردازند مانند: مدح انبیا براساس قول قرآن کریم و یا زندگی و سیره اولیا مبتنی بر روایات اسلامی، تاریخ اسلام و وقایع گوناگون آن و مباحث معنوی اعم از عرفانی و اخلاقی. این مضامین در حوزه خود به دو گروه تقسیم می‌شوند: مضامین مشترک اسلامی که همه فرق اسلامی در آن اتفاق‌نظر دارند و از آنها الهام می‌گیرند و مضامین خاص شیعی که منبع الهام نگارگران شیعه بوده و بر معتقداتی که وجه امتیاز شیعه از سایر فرق اسلامی محسوب می‌شوند تأکید می‌ورزند. همچنین نگاره‌هایی با شاخصه-های خاص اعتقادی شیعه نیز می‌توانند در همین دسته رده‌بندی شوند. (رجبی، ۱۳۸۸: ۷۹-۷۸)

آنچه ما به عنوان «معنویت دینی در نقاشی» در بررسی کنونی مدنظر داریم از جهاتی با مذهب شیعی مرتبط است. این بحث بر دو دسته نقاشی مذهبی متمرکز می‌باشد. نقاشی‌هایی از پیامبر(ص) در نسخ خطی دوران صفوی و عثمانی همانند سیرالنبی، خمسه نظامی و شاهنامه فردوسی و نقاشی-هایی که ائمه‌اطهار را در نسخی چون روضه‌الصفا، روضه‌الشهدا و حدیقه‌الشهدا به تصویر کشیده‌اند.

روابط نزدیک سیاسی، فرهنگی و مذهبی مابین کشورهای ایران و ترکان عثمانی درحد فاصل سده‌های چهاردهم، شانزدهم/هشتم، دهم، منجر به رشد و نمو نقاشی‌هایی با مفاهیم مذهبی یکسان در این کشورها گردید.(شایسته فر، ١٣٨٤: ١٣٥)

بررسی نگاره غدیر خم در نسخ مصور صفوی

در شرح احادیث غدیر خم ذکر شده که مقارن با خاتمه یافتن آخرین حج پیامبر(ص) و در مسیر مراجعت به مدینه در سرزمین «رابخ» در سه مایلی جحفه، امین وحی در منطقه‌ای به نام «غدیر خم» بر رسول خدا فرود آمد و خطاب به پیامبر، پیام پروردگار را ابلاغ کرد، لذا پیامبر(ص) دستور توقف را صادر نمود و به مؤذن خود بلال دستور داد مردم را برای گرد آمدن در این مکان فراخواند تا مطالب مهمی را اعلام کند. بعد از تجمع مسلمانان به هنگام ظهر، پیامبر روی نقطه‌ای بلند که از جهاز شتر ترتیب داده شده بود قرار گرفت و پس از به شهادت گرفتن مردم در خصوص رسالت، توحید و معاد فرمود: «مردم، من دو چیز گرانبها در میان شما می‌گذارم: کتاب خدا و اهل بیتم و این دو هرگز از هم جدا نخواهند شد. مادامی که به آن تمسک جویید گمراه و سرگردان نخواهید شد».[1] در این هنگام دست علی(ع) را گرفت و بالا برد: «من کنت مولاه فهذا علی مولاه: هر کس من مولای

[1]- در حدیث ثقلین: رسول خدا صلّی الله علیه وآله وسلّم فرمودند: «إنّی تارکٌ فِیکُمْ ما إنْ تَمَسَّکْتُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا بَعْدی، أحَدُهُما أعْظَمُ مِنَ الآخَرِ: کِتابُ الله حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّماءِ إلَی الأرْضِ، وَعِتْرَتی أهْلُبَیْتی، ولَنْ یَفْتَرِقَا حَتّی یَرِدا عَلَیَّ الْحَوْضَ، فَانْظُرُوا کَیْفَ تَخْلُفُونی فِیهِما».

www.SID.ir

Archive of SID

اویم، از این پس علی مولای اوست.» آن‌گاه دست علی(ع) را بالا برده و وی را دعا کرد و بدین‌گونه علی(ع) ولی و امام مسلمین شد.(آیتی، ۱۳٦٦: ٤٧٤) این رویداد، اتفاق مهمی در تاریخ شیعه تلقی و در کتب بسیاری نقل گردیده و در نسخ مصور متعددی نگاره‌هایی از آن به چشم می‌خورد. از جمله این آثار که اینک به بررسی نگاره‌های آن‌ها می‌پردازیم، نسخه خطی آثارالباقیه بیرونی، مصور در دوره ایلخانی و نسخه دیگر آن متعلق به دوره صفوی، نسخه منظوم آثار المظفر، احسن‌الکبار، روضه‌الصفا، حبیب‌السیر، فالنامه، نسخه چاپ سنگی حمله حیدری و اثری از استاد فرشچیان در نگارگری معاصر می‌باشد که به ترتیب زمانی نسخه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

آثارالباقیه ابوریحان بیرونی،[1] نسخه‌ایست که به فرمان حاکم شیعه‌مذهب مغولی- الجایتو- کتابت و مصور شده است. (Okasha، ۱۹۸۱: ٤٦-٤٥) بر طبق گزارش جیمز (James، ۱۹۹۸: ٤-٥) نشانی از مکان تهیه یا مالک اصلی آن در این نسخه یافت نمی‌شود اما سبک نقاشی‌ها نشان می‌دهد که متعلق به پایتخت ایلخانی و اولین دهه از سدهٔ چهاردهم/ هشتم است. آثارالباقیه به زبان عربی با موضوع تاریخ و نجوم و دربرگیرنده تصاویری از حضرت محمد(ص) می‌باشد. در این نسخه، شهادت امام حسین(ع) به‌طور کامل پردازش گردیده، اما مصورسازی نشده است. (Biruni، ۱۸۷۸: ۳۳٤-۳۳۳) هر چند بیرونی در این کتاب بسیار مختصر و گاه در مقام شاهد و یا مدرکی برای اثبات ادعای خویش و گاهی صرفاً برای مقایسه یک تاریخ میان مذاهب یا اقوام به پیامبر و حوادث زندگی وی اشاره کرده است اما در نسخهٔ مصور آن تصاویر متعددی از پیامبر به چشم می‌خورد. اگر چه تصاویر حضرت محمد(ص) تنها ۵ نگاره از کتاب را تشکیل می‌دهند، اما کل تصاویر کتاب را تحت تاثیر قرار داده و باعث شده که کل نگاره‌های کتاب در یک فضای اسلامی طراحی شوند. تصاویر حضرت محمد(ص) در کتاب بیرونی با دقت زیاد انتخاب شده‌اند تا بیانگر داستان زندگی ایشان بوده و بر مهم‌ترین وقایع زندگی او تأکید گذارند.(عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۱۲) در آثارالباقیه دو واقعه مهم صدر اسلام به تصویر کشیده شده است: یکی مربوط به واقعه غدیرخم است که پیامبر، حضرت علی(ع) را به جانشینی خود منصوب می‌کند و دیگری اختلاف پیامبر(ص) با مسیحیان بحرین را نشان می‌دهد که تحت عنوان «واقعه مباهله» شناخته می‌شود.

---

[1]- ابوریحان در روز سوم ماه ذی‌الحجهٔ سال ۳٦۲ ه.ق در بیرون از توابع خوارزم متولد شد و در روز اول ماه رجب سال ٤٤۰ ه.ق در شهر غزنه چشم از جهان فرو بست. دورهٔ جوانی را در شهر کاث واقع در شرق جیحون زیر نظر یکی از امیرزادگان دانشمند به نام ابونصر عراقی به تحصیل علوم و ریاضی به ویژه مثلثات کروی پرداخت. از دیگر استادان بیرونی، عبدالصمد حکیم بود. ابوریحان پس از مدتی در ریاضی و علوم سرآمد شد و با ابوسهل مسیحی، ابوالخیر خمار، پورسینا و بونصر عراقی به دربار مامونیان خوارزمشاه راه یافت. (نشریه الکترونیکی پرتو مهر، سال دوم، ش ٦۳، نیمه دوم اردیبهشت، ۱۳۸٦)

www.SID.ir

Archive of SID

اولین نگاره مورد بررسی در کتاب آثارالباقیه از دوران ایلخانی با واقعه غدیرخم انتخاب شده است. مضمون این نگاره، ارتباطی مستقیم با مذهب تشیع دارد. در این نگاره حضرت رسول اکرم(ص)، حضرت علی(ع) را به جانشینی و ولایت امت اسلام پس از خود برمی‌گزینند. حضرت رسول اکرم در جامه‌ای سفید، عبایی سیاه و عمامه‌ای بر سر شبیه جامه قدیسان مسیحی، دست چپ خود را بر شانه راست حضرت علی(ع) نهاده و او را به ولایت برگزیده است. همچنین ابری که همواره بر سر پیامبر سایه‌افکن بوده، در این اثر هم به چشم می‌خورد. حضرت علی(ع) نیز باهاله‌ای در گرد سر و با احترام در برابر پیامبر(ص) ایستاده است. تعدادی از صحابه نیز در نگاره مذکور دیده می‌شوند. (تصویر ۱)

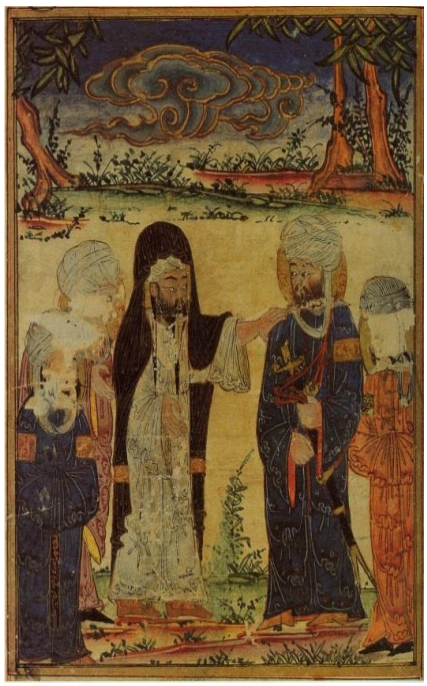

تصویر ۱: غدیرخم، آثارالباقیه بیرونی، دوره ایلخانی

جامه رسول اکرم(ص)، شیوه پردازش ابر بالای سر آن حضرت و نحوه پردازش مناظر در این نگاره برگرفته از عناصر چینی است.

اما چسبیدگی پیکره‌ها به کادر و توجه به ترکیب‌بندی قرینه از خصوصیات ایرانی تصویر فوق است. از طرفی عمودی شدن کادر آن، برخلاف اکثر نگاره‌های طولی دوره ایلخانی تغییر در خور توجه این اثر به‌شمار می‌رود. مصور نمودن صحنه‌هایی از این دست، بیانگر تحولی عظیم در گزینش اسلام و بویژه مذهب شیعه و رواج آن در دربار ایلخانی است.

این نگاره علی(ع) و سه پیکره دیگر که ممکن است خلفای نخستین باشند هاله‌هایی دور سر دارند اما پیامبر(ص) برخلاف دیگر نگاره‌های مصور ایشان، با هاله دورسر نمایان نشده است. آن‌چه در این تصویر حضرت علی(ع) را از سایرین متمایز می‌کند تصویرکردن ایشان با قامتی بلندتر از دیگران است. در واقع هنرمند تلاش کرده است علی(ع) را نسبت به دیگران در موقعیتی ویژه قرار دهد تا بدینسان افتخاری که پیامبر با انتصاب او برای جانشینی خود ارزانی داشته است نشان دهد. (شایسته فر، ۱۳۸۵: ۱۰۶)

آثارالباقیه بیرونی دوره صفوی

نسخه‌ای دیگر از آثارالباقیه در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری وجود دارد که به نظر می‌رسد

www.SID.ir

Archive of SID

تاکنون ناشناخته مانده است. این نسخه در سال ۱۰۷۵/۱۶۶٤ کتابت شده است. قطع این کتاب، وزیری و نوع جلد آن تیماج یشمی ضربی مقوایی است. این نسخه دارای ۲٦٤ صفحه و ۲٦ تصویر است که برخی از تصاویر آن به موضوعات مذهبی اختصاص دارد.(شایسته فر، ۱۳۸٦: ۳۰) این نسخه نیز نگاره‌ای درخصوص واقعه غدیرخم دارد.

در این نگاره، حضرت محمد(ص) در عبایی سیاه‌رنگ و پیراهنی قهوه‌ای‌رنگ بازنمایی شده است. وی دست بر شانه علی(ع) نهاده و او را به امتش معرفی می‌کند. برخلاف نگاره قبلی، در این اثر هاله نور دور سر پیامبر نیز دیده می‌شود. در پشت سرحضرت علی(ع) جوانی ایستاده و به پیامبر می‌نگرد. نگارگر قصد داشته حداقل در این نگاره که از اهمیت شیعی فراوانی برخوردار است مقدسین را از سایرین متمایز کند.

تصویر ۲: غدیرخم، آثارالباقیه بیرونی، دوره صفوی

بنابراین شخصی که پشت سرحضرت علی(ع) ایستاده، با توجه به جوان بودنش می‌تواند نوه پیامبر باشد. (همان: ۳۳-۳۲) (تصویر ۲)

تفاوت این دو نگاره از آثارالباقیه با سایر تصاویری که از غدیر خم ترسیم گشته‌اند این است که در آن از عناصر لازم برای فضاسازی واقعه بهره‌گیری نشده است مثلا نشان دادن دشتی که در آن منبری از جهاز شتران برپا شده باشد که یکی از عناصر اصلی و نشانه‌ای از غدیرخم در نگارگری است در این تصویر به چشم نمی‌خورد. البته در این نگاره، نقاش از درختان و گیاهانی هر چند به صورت محدود در پس‌زمینه استفاده کرده است.

حبیب‌السیر

اثر دیگری از دوره صفویه، حبیب‌السیر، تالیف مورخ عصر تیموری، خواندمیر است.[1] جزء دوم

[1]- خواندمیر از ادبا و مورخان نامدار سده شانزدهم/ دهم در سال ۱٤۷۵/ ۸۸۰ در هرات متولد شد. او نوشتن کتاب حبیب السیر را در اوایل سال ۹۲۷/۱۵۲۰ آغاز کرد اما پس از مدتی به دلیل آشفتگی اوضاع هرات نیمه‌کاره ماند. بعد از تصرف هرات به دست شاه اسماعیل صفوی او به حمایت و تشویق خواجه حبیب‌الله ساوجی وزیر حاکم خراسان،

www.SID.ir

Archive of SID

این نسخه در ذکر وقایع فرجام بنی‌امیه و جزء سوم در ذکر حالات بعضی از طبقات سلاطین است که معاصر عباسیان بوده‌اند. این نسخه مصور در قطع رحلی و شامل ۷۹۷ صفحه است. خط آن نستعلیق و کاتب آن نامعلوم است. کاغذ متن و حاشیه، دولت‌آبادی شکری مجدول سرلوح‌دار وضوحات مصور آن، شامل۵ نگاره بدون امضاء است. (رجبی، ۱۳۸٤: ۱۹۱) دو نگاره از این نسخه به شیوه‌های دیگر تصویری با تأکید بر آیات قرآنی و روایات، اشاره بر شأن ولایت حضرت علی(ع) دارند.

نگاره‌ای از این نسخه درباره شأن ولایت امیرالمومنین(ع) و به لحاظ بیان نمادین و انطباق آن با اعتقادات شیعی، بسیار استثنایی و حائز اهمیت است. در بخش مرکزی و بر زمینه بنفش، پیامبراکرم(ص) با عبای سیاه‌رنگ و حضرت علی(ع) با عبایی به رنگ آبی روبه‌روی یکدیگر ایستاده‌اند در حالی‌که پیامبر(ص) به سمت صفحه‌ای طلایی که میان آن سیاه است اشاره می‌کند.

بین ایشان درخت سرو بوته‌ای وجود دارد که محتملاً همان درخت طوبی سایه‌گستر است. عده‌ای از صحابه خاص با حالت ایستاده و شگفت‌زده اطراف ایشان قرار گرفته‌اند. پیامبر(ص) در حال توضیح مقام حضرت علی(ع) است و ایشان به‌علاوه صحابه خاص، خود را در بهشت می‌یابند. در بخش فوقانی، آسمان لاجوردی بهشت نمایان است که نشان از شب دارد اما تفاوت آن با آسمان زمین این است که خورشیدی درخشان در تاریکی شب می‌درخشد. ابرها نیز مانند خورشید طلایی-رنگ هستند. درختان سرو بوته‌ای پشت کوه‌ها مشاهده می‌شوند. سه نفر با چهره‌های متفاوت از نژادهای مختلف- شاید به عنوان سمبل انسان‌های بهشتی از همه نژادها_ نیز آنجا حضور دارند و احتمال دارد هر دو مورد به صفحه طلایی اشاره می‌کنند. آنچه در این اثر محور توجه است و نمادگرایی شیعی را به اوج می‌رساند صفحه‌ای طلایی‌رنگ با آبی در میان آن است. رنگ آب در اصل نقره‌ای بوده و به مرور زمان اکسیده و سیاه‌رنگ شده است. این نقش می‌تواند نمادی از حوض مشهور کوثر باشد که از نهری به همین نام پُر می‌شود و براساس روایات اسلامی از اعماق بهشت سرچشمه می‌گیرد.(رجبی، ۱۳۸۸: ۱۷٦-۱۷٤) این نگاره می‌تواند مصداق بخشی از دعای ندبه باشد که در آن حدیثی از پیامبراکرم(ص) خطاب به حضرت علی(ع) نقل شده است.[۱] (تصویر ۳)

تألیف کتاب را از سر گرفته و در سال ۹۳۰/۱۵۲۳ به پایان رساند. (فاطمه رجبی، بررسی مضامین شیعی در نگاره‌های عهدصفوی با تاکید بر دو نسخه حبیب‌السیر و احسن‌الکبار، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پژوهشی و هنر، استاد راهنما: علی-اصغر شیرازی، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸۸، ص ۱۲۳).

[۱]- «وَ أَنْتَ غَداً عَلَى الْحَوْضِ خَلِيفَتِي، وَ أَنْتَ تَقْضِي دَيْنِي، وَ تُنْجِزُ عِداتِي، وَ شِيعَتُکَ عَلى مَنابِرَ مِنْ نُورٍ، مُبْيَضَّةً وُجُوهُهُمْ حَوْلِي فِي الْجَنَّةِ، وَ هُمْ جيرانِي»، «تو فردا جانشین من بر حوض کوثر خواهی بود و پس از من، تو ادای قرض من می-کنی و وعده‌هایم را انجام خواهی داد. شیعیان تو در قیامت بر کرسی‌های نور با روی سفید در بهشت ابد، اطراف من

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر ۳: در شأن ولایت حضرت علی(ع)، حبیب‌السیر، دوره صفوی

نگاره دیگری از این نسخه با موضوع محبت، شجاعت، علم و سخاوت حضرت علی(ع) و با موضوع نگاره بیان شأن ولایت آن حضرت در زمان رسول‌اکرم(ص) است که با ادامه بیان در متن سازگاری دارد. نویسنده در متن کتاب، موضوع را تفصیل داده و در مورد وجوب محبت امیرالمومنین از زبان پیامبراکرم(ص) آورده است: «دوستی علی‌بن ابی‌طالب حسنه‌ای است که با وجود آن (شیطان) ضرر نمی‌رساند. سیئه و دشمنی او سیئه‌ای است که با وجود آن [خداوند] نفع نمی‌رساند. (خواندمیر، ۱۳۸۷: ۱۳)

آنچه در نگاره مشاهده می‌کنیم، فضای مسجدی (مسجدالنبی) است که در آن پیامبر اکرم(ص) و حضرت علی(ع) کنار یکدیگر پایین منبر نشسته‌اند و مسجد از جمعیت پُر است تا جایی که بربام و طبقه دوم مسجد نیز مردم از هر قشری حضور دارند و نظاره‌گر صحنه هستند. در مقابل پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) صحابه به ایشان ادای احترام می‌کنند. پیامبر(ص) در این نگاره بزرگ‌تر از علی(ع) ترسیم شده و حضرت علی(ع) نیز کمی پایین‌تر قرار داده شده است تا مقام ایشان از یکدیگر تفکیک شود. یکی از افراد حاضر، دست پیامبر(ص) را می‌بوسد و فرد دیگری قصد دست دادن با علی(ع) دارد. این مسأله نشان می‌دهد مقام ولایت‌کبری هنوز با پیامبر(ص) است و دست دادن با علی(ع) به معنای بیعت با ایشان به عنوان ولایت صغری است. از نظر نمادین، نکته جالب، طلایی بودن لباس پیامبر(ص) است در حالی‌که در مورد حضرت علی(ع)، فقط کمربندشان طلایی است. شاید به این دلیل باشد که علی(ع) هنوز به مقام ولایت‌کبری نرسیده است. برخی از افراد حاضر در مسجد نیز برای حفظ

قرار گرفته‌اند و آن‌ها همسایه من هستند». همچنین در بخش‌های دیگری از دعای ندبه اشاراتی نیز به احادیث غدیرخم و ثقلین شده است. (ر.ک به: حاج شیخ‌عباس قمی، منتخب مفاتیح الجنان، تهران، انتشارات ابرون، چ ٤، ۱۳۷۹، صص ۱۲۸-۱٦۸).

www.SID.ir

Archive of SID

ترکیب‌رنگی، لباس طلایی بـرتن دارنـد.(رجبی، ۱۳۸۸: ۱۸۰-۱۷۹) (تصویر ٤)

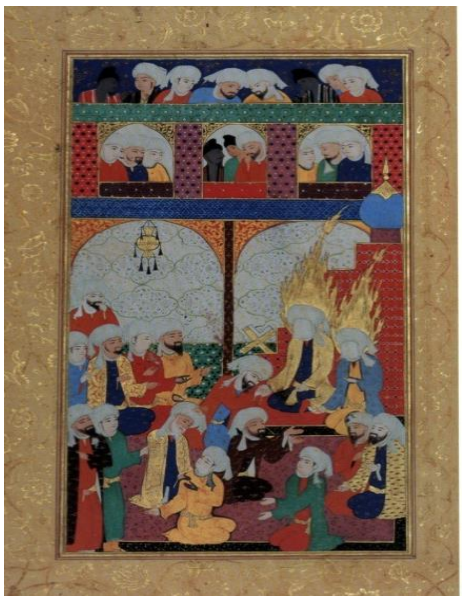

تصویر٤: بیت با امام علی(ع)،حبیب‌السیر، دوره صفوی

فال‌نامه

همچـون دو نگـاره قبلـی، شـأن ولایـت حضرت علی(ع) را می‌توان به صورت نمـادین در نگاره‌های دیگر نیـز مشـاهده کـرد از جملـه معراج پیامبر اکرم(ص).

یکی از تصاویر معروف معراج پیـامبر(ص)، تصویری است که در فالنامـه منسـوب بـه امـام صادق(ع) متعلق به دوران صفوی وجـود دارد.[۱] در این نگاره، فضایی روحانی و معنـوی حـاکم اسـت. آسـمان تیـره، جبرئیـل کـه راه را نشـان می‌دهد، فرشتگان مشایعت کننده با مجمرهـایی از عود و عنبر و مشکات‌هایی در دست، همه و همه سعی در معنویت بخشیدن و نمادین کردن ایـن سفر خاص دارند.

در این نگاره، طراحی پیکره‌ها و بخصوص چهره‌ها از ظرافت و لطف نگاره معراج خمسه نظامی برخوردار نیست، حتی چهره برخی از فرشتگان به گونه‌ای احساس خشم را به بیننده منتقل می‌کنـد. بُراق نیز صورتی گوشتالود و پیکری فربه دارد. جامه پیامبر به رنـگ‌هـای قرمـز و زرد تصـویر شـده است. (تصویر ۵)

در این تصویر مشخصات جدید دیگری نیز قابل مشاهده است مثل حضور شیر در گوشهٔ سمت چپ که وجه تمایز آن از نقاشی‌های دیگر با همین تم است. شیر نماد حضرت علی(ع) است. کسـی که شیعیانش او را شیر خدا می‌خوانند. حلقه‌ای که توسط پیامبر با دست راست به سوی شـیر گرفتـه شده احتمالاً نشان دهنده پیشنهاد جانشینی و خلافت حضرت محمد(ص) به امام علی(ع) می‌باشـد[۲]

---

[۱]- این نسخه در تبریز یا قزوین در سال ۹۵۷/۱۵۵۰ تهیه شده است. فال‌نامه کتابی در زمینه فال‌گیـری اسـت کـه بـرای مشورت و پیش‌گویی به کار می‌رود. متن این کتاب از داستان‌های عامیانه، با مجموعـه‌هـای بسـیار نـاب از تـاریخ انبیـا، ترکیب یافته است. این نسخه خطی در مجموعه ورور در لندن نگه‌داری می‌شود. (مهناز شایسته‌فر، هنـر شـیعی، پیشـین، ص ۱۷).

[۲]- نقل است که در آخرین روزهای بیماری پیامبر اکرم(ص) ایشان رو به علی بن ابیطالب کرده و فرمودنـد: «بـرادر آیـا تو وصیت و جانشینی مرا می‌پذیری که بعد از من وعده‌هایم را وفا نمایی، به خـاطر مـن مـذهبم را بـه جـای آوری و از

www.SID.ir

Archive of SID

و صورتی نمادین دارد. پرچم سبزی که به وسیلهٔ یکی از فرشتگان نگه داشته شده، می‌تواند پرچم اسلام باشد. چنان‌که پیش از این نیز گفته شد، رنگ سبز در سنت اسلامی دارای تأویل و تفسیری خجسته است. مفسران معتقدند که این رنگ نشانه صلح و رحمت الهی است اما برای مسلمانان، سبز فقط نماد رستگاری نیست بلکه سمبل ارزش‌های معنوی و روحانی دیگری نیز می‌باشد. (شایسته فر، ۱۳۸٦: ۱٤٤-۱٤۳)

نسخه مصور دیگری از فال‌نامه مورخ ۱۵۹۰-۹۹۸/۱۵۸۰-۹۸۸ که احتمالاً به ایران تعلق دارد نیز به گونه‌ای بسیار متفاوت به ترسیم ماجرای غدیرخم پرداخته است. در این نگاره نیز هم چون سایر نگاره‌های مربوط به این روایت، در فضایی سرسبز که نشان‌دهنده محل واقعه؛ یعنی همان غدیرخم است حاضرین گرد آمده‌اند تا به سخنان پیامبر خویش گوش فرا دهند. جهاز شتران روی هم قرار گرفته تا محلی مناسب برای حضور حضرت محمد(ص) فراهم آید. لباس حاضران در صحنه ساده و بدون نقوش تزئینی ترسیم شده است ولی آن چه این نگاره را از سایر نگاره‌های مربوط به غدیرخم متفاوت می‌سازد ترسیم پیکره‌ای واحد برای پیامبر(ص) و امام علی(ع) بر جهاز شتران می‌باشد. حتی هاله تقدس نیز بر گرد سر ایشان با هم تلاقی کرده و یکی گشته است.

تصویر ۵: اعطای حلقه جانشینی در شب معراج پیامبر(ص) به حضرت علی(ع)، فال‌نامه، دوره صفوی

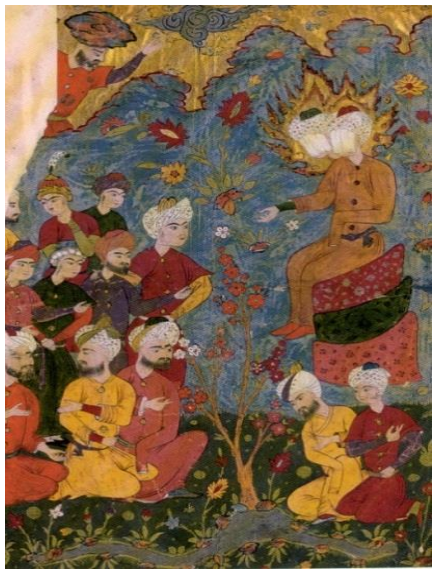

تصویر ٦: واقعه غدیرخم، فال‌نامه، دوره صفوی

میراث اهل بیتم حراست فرمایی؟» حضرت علی(ع) جواب دادند: «آری ای رسول خدا!» پیامبر فرمودند: «نزدیک من بیا» او به پیامبر نزدیک شد و پیامبر او را در آغوش کشید پیامبر انگشتری‌اش را از دست بیرون آورد و گفت: «این را بگیر و در دستت کن». این حلقه احتمالا می‌تواند حلقهٔ جانشینی و امامت نامیده شود.

www.SID.ir

Archive of SID

شاید نگارگر بدین وسیله می‌خواسته است بر اهمیت سخنان حضرت محمد(ص) که فرمودند: «هر کس من مولای اویم علی مولای اوست» اشاره داشته باشد چرا که پیامبر(ص) با بیان این سخنان به امت خویش متذکر گشت که او و علی(ع) از هم جدا نبوده و پذیرش یکی در معنای تسلیم در برابر دیگری است. (تصویر ٦)

آثارالمظفر:

اثر دیگر مورد بررسی از دوره صفویه، کتاب مثنوی آثارالمظفر در مدح رسول اکرم(ص) است که توسط نظام‌الدین استرآبادی به نظم درآمده است. تاریخ این نسخه ۹۷٤/۱۵٦۷ می‌باشد. سه نسخه مصور این نسخه که در ربع سوم سده شانزدهم/دهم تهیه شدند اکنون در موزه‌های مختلف دنیا نگه-داری می‌شوند و دارای مضامین شیعی هستند. از آن جمله: حضرت علی(ع) همراه پیامبراکرم(ص) در جنگ بدر (موزه توپقاپی‌سرا)، حضرت علی(ع) در جنگ خیبر (کتابخانه چستربیتی)، واقعه غدیرخم (کتابخانه چستربیتی دوبلین)، شکستن بت‌های کعبه توسط حضرت علی(ع) (موزه ملی روسیه). (رجبی، ۱۳۸۸: ۱۰۷) در نگاره غدیرخم، شرح داستان در ابیاتی به خط نستعلیق در بالا و پایین نگاره در قالب‌هایی مجزا نگاشته شده است. در سمت چپ تصویر، پیامبر(ص) و امام علی(ع) با هاله نورانی گرد سر و چهره‌های پوشیده بر جهاز شتران که روی یکدیگر قرار گرفته‌اند ایستاده‌اند. از آنچه در روایات خوانده‌ایم معلوم است شخصی که در سمت راست قرار دارد پیامبر اکرم(ص) می‌باشد. چرا که دست امیرالمومنین(ع) را برای معرفی ایشان به افراد حاضر در جمع به مثابه جانشین خویش در دست گرفته و بالا برده است. اشخاصی که در نگاره مذکور مشاهده می‌شوند هر یک در حالاتی متفاوت ترسیم و لباس‌هایشان با نقوش مختلف گیاهی و حیوانی مزین شده است. دقت نگارگر در تزیین البسه‌ها و نقوش به کاررفته در آن، زیبایی تصویر را چند برابر ساخته است. (تصویر ۷)

تصویر ۷: واقعه غدیرخم، آثار المظفر، دوره صفوی

در این نگاره، جماعت حاجیان در اطراف این دو بزرگوار حلقه زده و چشم به دهان پیامبر دوخته‌اند. تنی چند از آنان نیز در حال

www.SID.ir

Archive of SID

گفت‌وگو به نظر می‌رسند.

برخی از چهره‌ها متعجب و چهره چند تن نیز آرام است. این واقعه در دشتی اتفاق می‌افتد که دارای تپه‌های پست و کم‌ارتفاع و پوشیده از گیاهان و گل‌های تُنک است.

هنرمند این نگاره را در میان دو قسمت از متن، که در بالا و پایین آن به صورت قرینه قرار گرفته‌اند، قرار داده است و بدین‌صورت در ترکیب‌بندی متن و تصویر زیبایی خاصی ایجاد کرده است. (شایسته فر، ۱۳۸٦: ۱۲۷)

احسن‌الکبار

به دلیل اهمیت شایان توجه این واقعه تاریخی در نزد مسلمانان، در نسخه خطی مذهبی احسن‌الکبار متعلق به دوران صفوی نیز از آن یاد شده، موضوعی که پیش‌تر نیز در مکتب صفوی چندین بار به تصویر درآمده است. یکی از این نمونه‌ها نگاره‌ای است از احسن‌الکبار به تاریخ ۹۸۸ /۱۵۸۰ موجود در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛ نسخه‌ای که در آن تصویر حضرت محمد(ص) و حضرت علی(ع) پوشیده شده است. نگاره‌های این نسخه، گرچه از نظر هنری در حد آثار تراز اول نگارگری نیست اما از آن رو که با رنگ‌های شفاف و روشن، فضایی دلنشین و پاک را تداعی می‌نماید و از سوی دیگر به لحاظ مضمون در ردیف آثار معدود و قابل اعتنا محسوب می‌شود.[1]

تصویر ۸: واقعه غدیرخم، احسن الکبار، دوره صفوی

در احسن‌الکبار، هنرمند این رویداد را با زبان نقش به خوبی تصویر کرده است. در مرکز این تصویر، حضرت محمد(ص) و حضرت علی(ع) بر بالای جهاز شتران، در

[1]- کتاب احسن الکبار فی معرفه الائمه الاطهار، تألیف ابن عربشاد محمد بن ابی زیدالعلوی ورامینی از علمای شیعه به سال ۸۲۷/۱٤۲۳ پیرامون زندگانی امامان شیعه تحریر شده‌است. این کتاب به روزگار شاه طهماسب اول و به دستور او در تاریخ ۹۸۸/۱۵۸۰ دوباره کتابت و مصور شده است. (محمد علی رجبی، شاهکارهای نگارگری ایران، تهران، موزه هنرهای معاصر، چ اول ۱۳۸٤، ص ۲۱۳).

www.SID.ir

Archive of SID

حالی‌که محمد، علی را در آغوش گرفته و دست او را بلند کرده، تصویرشده‌اند. در اطراف آن‌ها، مردم و صحابه به صورت دایره‌وار ایستاده‌اند. عده‌ای نیز که گویا متعلق به این گروه نیستند از پشت تپه‌ها و اطراف، این واقعه را تماشا می‌کنند. دو تن از آن‌ها کلاهی متفاوت از کلاه مرسوم این دوره بر سر دارند. در جمع اصلی فقط کلاه پیامبر(ص) و علی(ع) با قرمز رنگ‌آمیزی شده و ویژگی کلاه قزلباش را حفظ کرده است. (تصویر ۸)

در نگاره احسن‌الکبار، برخلاف دیگر نگاره‌های واقعه غدیرخم، حضرت محمد(ص) با بالا بردن حضرت علی(ع) او را در جایگاهی بالاتر قرار داده و چهره تمامی حاضران نیز حالتی مبهم را نشان می‌دهد و جز آسمان آبی و نیلگون، باقی اجزا نوعی فضای تخت و ساکن را به نمایش گذارده‌اند.

روضه‌الصفا

نسخه خطی روضه‌الصفا یا باغ پاکی و خلوص، نوشته میرخواند (۱۰۰٤/۱۵۹۵) که در موزه قاره نگه‌داری می‌شود کتاب دیگری است که باید مورد توجه قرار گیرد. دو نگاره موجود در این نسخه خطی، موضوعات شیعی را مورد بررسی قرار داده‌اند که شامل پایین انداختن بت از بلندترین نقطه کعبه و انتخاب حضرت علی(ع) به‌عنوان جانشین پیامبر(ص) در غدیرخم می‌شود. این نسخه خطی احتمالاً در دوره شاه عباس تصویرسازی شده است.(شایسته فر، ۱۳۸٤: ۱۵۱) در این تصویر، حضرت محمد(ص) و علی(ع) شبیه یکدیگر ترسیم و با رداهای غیر هم‌رنگ نشان داده شده‌اند. صورت‌هایشان با روبند سفید پوشیده شده و اطراف سرشان هاله‌های نورانی قرار گرفته است. پیامبر از منبری متشکل از زین شترها بالارفته و در حال کمک کردن به حضرت علی(ع) است که از منبر بالا رود و در سمت راست او بایستد. براساس متن تصویر و خود نقاشی، تعدادی درخت با سایه-های خود فضایی سایه‌دار را پیرامون آنها پدید آورده‌اند. بقیه افراد در مقابل پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) به صورت ایستاده یا نشسته قرار گرفته‌اند. با گنجاندن این تصویر در روضه‌الصفا، هنرمندان خواسته‌اند تا حقانیت حضرت علی(ع) و در نتیجه درستی اعتقادات شیعه را نشان دهند.(همان: ۱۵۵-۱۵٤) (تصویر ۹)

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر ۹: واقعه غدیرخم، روضه الصفا، دوره صفوی

شاه‌عباس به عنوان حامی این نسخه خطی، از طریق تصویر در تحکیم این دو واقعه مهم تاریخی سعی اثبات حقانیت علی(ع) داشته است. در حقیقت او از این طریق در تحکیم پایه‌های مذهب شیعه در اذهان و عقاید مردمان زمانه خود کوشیده است. (شایسته فر، ۱۳۸۱: ۱٤٤)

از جمله کتب ادبی_ مذهبی که در دوره قاجار مصور شده‌اند می‌توان از منظومه حماسی حمله حیدری نام برد. کتابی که نسخه‌های بسیاری از آن توسط هنرمندان مصور شده و در زمره اولین کتب مصور چاپ سنگی قرار می‌گیرد.

تصویرسازی نسخه‌های چاپ سنگی مانند نسخه‌های خطی دوره قاجار دارای ویژگی‌های هنر قاجاری است. الگوی تهیه نسخه‌های چاپ‌سنگی، همان نسخه‌های خطی بودند. از جمله هنرمندانی که به تصویرسازی این اثر پرداخته‌اند می‌توان به علیقلی خویی، غلامرضا کرمانی، علی‌خان نقاش، میرزا هاشم خوانساری و میرزا نصرالله اشاره نمود. (شایسته فر، ۱۳۸۷: ۱۱)

واقعه غدیرخم را نیز بمانعلی راجی کرمانی به زبان نظم و در منظومه خود حمله حیدری به زیبایی بیان کرده است.[1] در مجموع نگاره‌های به دست آمده، یک نگاره مربوط به این واقعه است. این نگاره جزء اولین نسخه‌های مصور شده است اما نام نقاش آن مشخص نیست. این نگاره واقعه

---

[1]- رسول خدا یک به یک را بخواند — نزد یکی خود را گرامی نشاند
که یزدان نخستین مرا برگزید — زمن آفرینش همه آفرید
علی را در آن ره به من یار کرد — به من جمعه از کار او کار کرد
همه عهد من عهد پیمان اوست — که فرمان من آنچه فرمان اوست
زپیمان من هر که نام‌آور است — همانا به فرمان یزدان در است

(بمانعلی راجی کرمانی، حمله حیدری، مقدمه و تصحیح یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان، انتشارات دانشگاه شهید باهنر، ج ۱، ۱۳۸۳)

www.SID.ir

Archive of SID

را در مسجدی نشان می‌دهد که جمعی از مسلمانان در آن‌جا حضور دارند و پیامبر(ص) در حالی‌که روی منبر نشسته، با آنان در حال صحبت و گفت‌وگو است. در پایین منبر نیز حضرت علی(ع) به همراه ذوالفقار خود در کنار دیگران نشسته است. ترکیب‌بندی، کادر و پرداخت به جزئیات و نقوش، نشان می‌دهد که همانند نگاره‌های قبلی، نوع پرداخت آن‌ها مشابه است. پوشش افراد در نگاره‌ها برگرفته از لباس شبیه‌خوانان است که در دوره قاجار متداول بوده است. در این نگاره‌ها نیز همچون دیگر تصاویر، به دلیل ویژگی چاپ سنگی، فقط از خطوط و هاشور برای تزیین و ترسیم اجزا استفاده شده است. (شایسته فر، ۱۳۸۷: ١٦) (تصویر ۱۰)

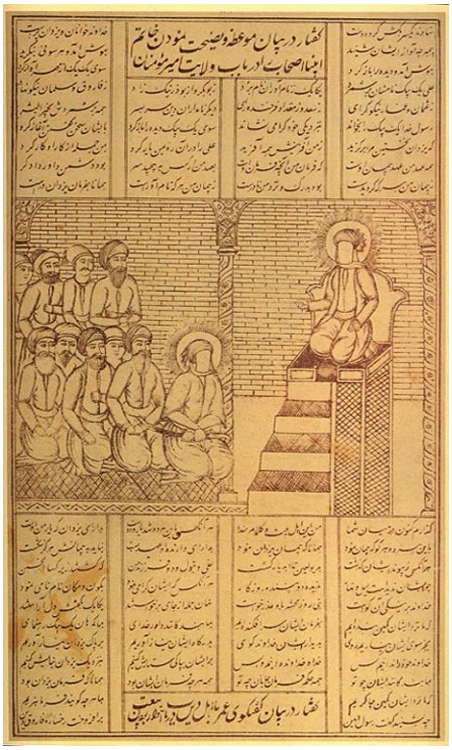

تصویر ۱۰: موعظه و نصیحت خاتم الانبیاء در باب ولایت امیرالمومنین، چاپ سنگی حمله حیدری، دوره قاجار

نگارگران معاصر ایران نیز توجه ویژه‌ای به وقایع و داستان‌های مذهبی نشان داده‌اند. در این میان استاد محمود فرشچیان را می‌توان هنرمندی صاحب سبک در عرصه نگارگری معاصر به شمار آورد؛ هنرمندی که آثاری ارزشمند از نگاره‌های مذهبی را به تصویر کشیده است.

در اثری از فرشچیان که واقعه غدیرخم را به نمایش در آورده، حضرت رسول(ص) را کمی بالاتر از حضرت علی(ع) می‌بینیم که نماد بالا بودن پیامبر اکرم(ص) و جانشینی حضرت علی(ع) است.

در این اثر دست پیامبر(ص) به سوی آسمان است و فضای بالا نمایانگر مرغان آسمان و هاله‌ای از نور و روشنایی است که نشان از نفس جانشینی حضرت از سوی پروردگار دارد. این فضای معنوی با چهره‌های شاد و متفاوت گویای حضور افرادی از ملیت‌ها و قومیت‌های مختلف است و از رضایت و پذیرش این حکم الهی از سوی حاضران خبر می‌دهد. (تصویر ۱۱)

www.SID.ir

Archive of SID

تصویر ۱۱: واقعه غدیرخم، اثر استاد محمود فرشچیان، معاصر، منبع موزه فرشچیان

این نکته قابل توجه است که فرشچیان با شناخت کافی از طراحی، به رنگ قدرتی ما فوق داده و آثار خود را به توانمندی رسانده است. این توانایی قلم اوست که استواری و صلابت اثرش را در بهره‌برداری از خطوط تضمین می‌کند. هم‌چنین محتوای آثار او به دلیل تداعی ادبیات عارفانه و باورهای دینی است که مورد توجه قرار می‌گیرد و از آن‌جاکه طراحی‌ها، نقوش و رنگ‌های مورد استفاده او بر پایه اصول ایرانی استوار است و در آثار او فضای نمایش اندام‌ها با فضای دشت و آسمان لاهوتی مخلوط شده و فضایی سحرانگیز و رویایی برای مخاطب تصویر می‌کند که گویی در خلسه‌ای عارفانه مدهوش شده است.[۱]

نتیجه‌گیری:

یکی از ویژگی‌های منحصربه‌فرد نگارگری اسلامی، انعکاس باورها، اندیشه‌ها و اعتقادات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و به ویژه دینی_ مذهبی در میان قشرهای مختلف جامعه بوده است. توجه به مضامین مذهبی از جمله مضامین شیعی در آثار دوره‌های تاریخی با نگرش شیعی، بسیار دیده می‌شود. یکی از این مضامین، روایت غدیر و اعلام جانشینی حضرت علی(ع) از سوی پیامبر(ص) است که به شیوه‌های مختلف در ۷ نسخه آثارالباقیه دوره ایلخانی و صفوی، حبیب‌السیر، فال‌نامه، آثارالمظفر، احسن‌الکبار، روضه‌الصفا از دوره صفوی، حمله حیدری از دوره قاجار و اثر فرشچیان از دوره معاصر به تصویر کشیده شده است. از این نسخ مذهبی، ۱۱ نگاره با مضمون ولایت حضرت علی(ع) در دست است که در ۷ نگاره واقعه غدیرخم موضوع اصلی و محور توجه نگارگران بوده که به اشکال و شیوه‌های مختلف به آن پرداخته‌اند. ۳ نگاره دیگر شأن ولایت حضرت علی و بیعت مسلمین با ایشان در حضور پیامبر(ص) و یک نگاره نیز با توجه به تصویر کردن معراج پیامبر(ص)، شأن ولایت و جانشینی آن حضرت را نشان می‌دهند. در شرح و تفسیر

---

[۱]- بررسی آثار نگارگری ۳ موزه سعد آباد (بهزاد، فرشچیان و آیکاره)، خبرنامه داخلی مجموعه فرهنگی تاریخی سعدآباد، ش۵، دی ماه ۱۳۸۸، ص۳

www.SID.ir

Archive of SID

ولایت حضرت علی(ع) به آیات قرآنی که از سوی خداوند در بیان شأن ولایت حضرت نازل گشته نیز اشاره شده است که بیش از پیش اهمیت واقعه تاریخی غدیرخم را در نگرش جامعه اسلامی توسط نگارگران شیعی‌مذهب روشن می‌سازد.

شرح تصاویر

غدیرخم، آثارالباقیه بیرونی، دوره ایلخانی، منبع ش ۳۳، ص ۱٤۱.

غدیرخم، آثارالباقیه بیرونی، دوره صفوی، منبع ش ۱۸، ص ۳۳.

در شأن ولایت حضرت علی(ع)، حبیب‌السیر، دوره صفوی، منبع ش ۱۱، ص ۱۷۷.

بیعت با امام علی(ع)، حبیب‌السیر، دوره صفوی، منبع ش ۱۲، ۱۹۷.

اعطای حلقه جانشینی در شب معراج پیامبر(ص) به حضرت علی(ع)، فال‌نامه، دوره صفوی، منبع ش ۲۰، ص ۱٤۳.

واقعه غدیرخم، فال‌نامه، دوره صفوی، منبع ش ۳۲، ص ٦۲.

واقعه غدیرخم، آثارالمظفر، دوره صفوی، منبع ش ۳۵، ص ۱٤۷.

واقعه غدیرخم، احسن‌الکبار، دوره صفوی، منبع ش ۱۲، ص ۲۱٤.

واقعه غدیرخم، روضه‌الصفا، دوره صفوی، منبع ش ۲۰، ص ۱۵۵.

موعظه و نصیحت خاتم‌الانبیا در باب ولایت امیرالمومنین، چاپ سنگی حمله حیدری، دوره قاجار، منبع ش ۹، ص ۲٦.

واقعه غدیرخم، اثر استاد محمود فرشچیان، معاصر، منبع موزه فرشچیان.

www.SID.ir

Archive of SID

منابع و مآخذ:

۱- آیتی، محمد، (۱۳٦٦)، تاریخ پیامبر اسلام، تهران، دانشگاه.

۲- اعتضادی، لادن، (۱۳۹۰)، هنر و زیبایی در عرفان ایران، نشر حقیقت، تهران.

۳- انصاری، محمدباقر، (۱۳۸۳)، خطابه غدیر، تهران، انتشارات تک.

٤- انیس، ابراهیم، (۱۳۸٦)، فرهنگ المعجم الوسیط، مترجم محمد بندریگی، تهران، اسلامی.

۵- اینگهاوزن، ریچارد؛ مایرز، برنارد؛ نیولی، رانیرو؛ گابریلی، فرانچسکو؛ اسپریتو، یوگو؛ جنتیلی، برونو؛ آسونتو، رزاویو؛ پلب، آرماندو؛ کونز، ریچارد ف .و اندیرنیکوالس، نیکول، (۱۳۷٤)، تاریخچه زیباییشناسی و نقد هنر، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.

٦- بررسی آثار نگارگری ۳ موزه سعد آباد (بهزاد، فرشچیان و آیکاره)، خبرنامه داخلی مجموعه فرهنگی تاریخی سعدآباد، ش۵، دی ماه ۱۳۸۸.

۷- پاکباز، روئین، (۱۳۷۹)، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران، نارستان، چ اول.

۸- پوررستمی، حامد، جلوه‌هایی از حقیقت هماهنگ میان قرآن و علی(ع)، فصل‌نامه شیعه‌شناسی، سال چهارم، ش۱٦، زمستان ۱۳۸۵، صص ۲۲۰-۲۰۳.

۹- تمیم‌داری، احمد، (۱۳۸۹)، عرفان و ادب در عصر صفوی، انتشارات حکمت، تهران.

۱۰- چیتیک، ویلیام، (۱۳۸۹)، درآمدی بر تصوف و عرفان اسالمی، ترجمه جلیل پروین، تهران: حکمت.

۱۱- حموی، یاقوت بن عبدالله، (۱۳۸۰)، مُعجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ج۲.

۱۲- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، (۱۳۸۷)، تاریخ حبیب‌السیر، با مقدمه جلال‌الدین همایی: زیر نظر دبیر سیاقی، تهران، هرمس، ج۲.

۱۳- خودداری‌نایینی، سعید، (۱۳۸۵)، حمله حیدری، تهران، موزه هنرهای دینی امام علی(ع).

۱٤- راجی کرمانی، بمانعلی، (۱۳۸۳)، حمله حیدری، مقدمه و تصحیح: یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان، انتشارات دانشگاه شهید باهنر، ج۱.

۱۵- رجبی، فاطمه، (۱۳۸۸)، بررسی مضامین شیعی درنگاره‌های عهد صفوی با تأکید بردو نسخه حبیب‌السیر و احسن‌الکبار، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پژوهشی و هنر، استاد راهنما: علی‌اصغر شیرازی، تهران، دانشگاه هنر.

۱٦- رجبی، محمدعلی، (۱۳۸٤)، شاهکارهای نگارگری ایران، تهران، موزه هنرهای معاصر تهران.

۱۷- سبحانی، جعفر، تفسیر قرآن مجید براساس تفسیر موضوعی: آیات ولایت و خلافت، مکتب اسلام، سال٤۰، ش۲، صص ۱۹-۱۰.

۱۸- سیوطی، عبدالرحمن‌بن‌ابی‌بکر، (۱۳۷۲)، الدرالمنثور، بیروت، دارالفکر، ج ۳.

www.SID.ir

Archive of SID

۱۹- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۷)، جایگاه امام علی(ع) در نسخه‌خطی حمله حیدری، دوفصل‌نامه مطالعات هنراسلامی، سال پنجم، ش۸، صص ۲۴-۷.

۲۰- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۵)، جایگاه و نمود مذهب در نگارگری ایرانی (ایلخانی و تیموری)، دوفصل‌نامه مطالعات هنراسلامی، سال سوم، ش۵، پاییز و زمستان، صص۱۱۸-۱۰۶.

۲۱- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۶)، شمایل پیامبر(ص) در نگارگری اسلامی، دوماهنامه فرهنگی هنری بیناب، ش۱۱، صص۱۳۱-۱۱۴.

۲۲- شایسته‌فر، مهناز، معرفی نسخه خطی آثارالباقیه: موجود در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری، دوفصلنامه مطالعات هنراسلامی، سال سوم، ش۶، بهار و تابستان ۱۳۸۶، صص۴۲-۲۵.

۲۳- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۱)، معنویت دینی در نقاشی‌های دوران صفوی وعثمانی، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)، ج۱۳، ش ۱، صص۱۵۰-۱۳۳.

۲۴- شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۴)، هنر شیعی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی.

۲۵- صداقت، معصومه، (۱۳۸۶)، پیامبران اولوالعزم در نگاره‌های قصص‌الانبیاء ابواسحاق نیشابوری، دوفصل-نامه مطالعات هنر اسلامی، سال چهارم، ش۷، صص۴۶-۲۳.

۲۶- صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۶۲)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد ۵، بخش یکم، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

۲۷- طبری، محمدبن‌جریر، (۱۳۴۷)، تفسیر طبری، ترجمه و پاورقی محمدباقر خالصی، قم دارالعلم، ج۶.

۲۸- طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۲)، تلخیص الشافی، قم، محبین، ج۲.

۲۹- عکاشه، ثروت، (۱۳۸۰)، نگارگری اسلامی، تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

۳۰- علامه حلی، حسن‌بن یوسف، (۱۳۷۹)، نهج الحق و کشف الصدق، ترجمه علی‌رضا کهنسال، موسسه پژوهش و مطالعات عاشورا، گروه معارف اسلامی، تهران، تاسوعا.

۳۱- علم‌الهدی، علی بن حسین، (۱۳۷۰)، الذخیره فی‌علم الکلام، تحقیق احمدالحسینی، قم، الجماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه بقم، موسسه النشر الاسلامی.

۳۲- فضلی، عبدالهادی، توصیف جغرافیایی تاریخی غدیرخم، گلستان قرآن، ویژه‌نامه امام‌علی(ع)، ش۶.

۳۳- قمی، حاج شیخ‌عباس، (۱۳۷۹)، منتخب مفاتیح الجنان، تهران، انتشارات ابرون، چ ۴.

۳۴- کریمیان صیقلانی، علی، (۱۳۹۱)، مبانی زیبایی شناسی در عرفان اسلامی، گیلان: سمت.

۳۵- کلینی، ثقه‌السلام، اصول کافی، با ترجمه و شرح حاج سید جواد مصطفوی، نشر فرهنگ اهل بیت(ع)، بی تا، ج۱.

۳۶- همتی، همایون، (۱۳۶۲)، کلیات عرفان اسلامی، تهران: امیرکبیر.

۳۷- نشریه الکترونیکی پرتو مهر، سال دوم، ش ۶۳، نیمه دوم اردیبهشت، ۱۳۸۶.

38. Biruni, Abu Rayhan, *Althâr al-Baqiyah ed*, C.E.Sachau, Leipzig 1878, pp.333-334.

www.SID.ir

Archive of SID

39. Farhad, Massumeh, *Falnama the Book of Omens*, London, Thames & Hudson, 2009.

40. Hillenbrand, Robert, *Persian Painting from the Mongols to the Qajars*, London, I.B.Tauris Publishers, 2000.

41. James, David, *Qur'ans of the Mamluks*, New York, 1998.chapters 4,5.

42. Loukonine, Vladimir and Ivanov, Anatoli, *Persian Miniatures*, New York, Parkstone Press International, 2010.

43. Okasha, Sarvat, *The Muslim painter and The Divine* , London ,parkland, 1981, pp.45-46.

44. Shaykhal - Mufid, *Kitab al-Irshad trs from Arabic. I.K.A. Howard*, the Munammadi Trurst, 1981, pp. 124-126.

٤٥- وبلاگ اول مظلوم عالم، ۹۰/٦/۲۰، ۱۲:۰۰، http://www/hemayate.blogfa.com/post-187-aspx

www.SID.ir

Archive of SID

The Event of Qadir Khom and Theological Aspects in Safavid Paintings

Mahnaz Shayestehfar *
Associate Professor of Tarbiat Modares University Director of Negareh Islamic Art Research Center, shayesteh@modares.ac.ir

Abstract

From the point of view of Shiites and Shiite commentators, the event of Qadir Khom and the announcement of the succession of Imam Ali (PBUH) by the Holy Prophet (PBUH) is one of the greatest historical events of the beginning of Islam and beholds a special position particularly to substantiate the legitimacy of Amir al-Momenin (PBUH). Among the explanations of the hadith and the narration of Qadir Khom many references have been made to the verses revealed by God in this regard, including the verse of "Tabliq" and the verse of "Akmal". This event has received exceptional responses due to its prominence and position among Shiites in various fields of art, society, politics and also in the daily life of Muslims. In the meantime, Islamic-Iranian painting has provided the painters with an opportunity to portray and display various stories and themes, specifically sacred and religious themes. Qadir Khom is one of the themes that has been written and illustrated by the order of Shiite and religious rulers and supporters. Most of the paintings obtained from this subject belong to the Safavid manuscripts that follow a unique Shiite approach. Such artworks include the works of Al-Baqiyah, Habib al-Sir, Fal-nameh, the works of Al-Muzaffar, Ahsan al-Kabar, Rozat al-Safa, the attack of Heydari, and the paintings of Master Farshchian. Most of the handwritten drawings from this copy display the event with almost the same description and interpretation of the Qadir hadith in Dasht-e Farakh, nevertheless a number of the drawings behold diverse symbols and concepts; furthermore, they demonstrate the dignity of the Imam's guardianship according to the hadiths, narrations and verses of the holy Qur'an. This article, considering the dignity and status of Imam Ali's (PBUH) guardianship has explained and examined the event of Qadir Khomin the paintings and samples obtained.

Research Objectives:

۱- Recognizing the dignity and position of Imam Ali (PBUH) in the holy Qur'an and its manifestation in art.

۲- Examining Qadir Khom narration in the works of Islamic painting.

Research Questions:

www.SID.ir

Archive of SID

-۱How many works and manuscripts and with what perspective have depicted the Qadir Khom incident?

-۲In what form and approach have such paintings expressed the narration of Ghadir and the guardianship of Imam Ali (PBUH)

Keywords: Qadir Khom, Imam Ali (PBUH), Velayat, Safavid painting.

www.SID.ir